

південноперських товарів до Росії, а без імпорту південноперських продуктів до Росії експорт російських товарів туди навряд чи міг мати успіх.

Серед товарів, які могли б ввозитися до Росії з Південної Персії, П. І. Харитоненко назвав такі: бавовна, мигдаль, родзинки, кішмиш, камедь, шерсть, мерлушки, килими, кунжутне насіння і фрукти. Однак головним предметом вивозу з Південної Персії завжди вважався опіум. На жаль, відправка партії цукру не дала очікуваних результатів. Вивчення південноперсидського ринку, на думку П. І. Харитоненка, показало, що Південна Персія здавна забезпечується привізним цукром французького, бельгійського і австрійського виробництва, які користувалися вивізними преміями, доходючи для французького цукру до 60–65 копійок з пуду. Завдяки суттєвій урядовій підтримці іноземні підприємці встигли створити в країні міцну організацію торгівлі і дуже щільно монополізувати тубільні ринки, тому суперництво з ними для російської торгівлі стало справою вкрай важкою. Крім того, відсутність у Південній Персії стійкої та одноманітної грошової і вагової системи, обмеженість банкового кредиту, вкрай незадовільний стан шляхів і способів пересування, невпорядкованість поштово-телеграфних відносин, відсутність у торгових пунктах Південної Персії російських торгових представництв – все це зробило торгівлю порівняно невеликою партією цукру протягом року не вигідною та призвело до матеріальних втрат підприємців [8, 99]. Опанувати цукровий ринок Південної Персії можливо було лише через запровадження вивізних премій та урядової підтримки. Свій звіт П. І. Харитоненко подав на розгляд загальних зборів Всеросійського товариства цукрозаводчиків [8, 99]. Згодом, після обговорення, він потрапив до міністра фінансів В. І. Ковалевського. Однак міністерство не вважало за потрібне підтримати цукрозаводчиків на державному рівні.

Таким чином, історія участі торгового дому «І. Г. Харитоненко з сином» у торгівлі цукром з Південною Персією на рубежі XIX–XX ст. потребує ґрунтовного вивчення. Звернення до його досвіду сьогодні допоможе знайти вихід із економічної кризи та розробити моделі включення України в світовий ринок. Павло Іванович Харитоненко, який очолював торговий дім «І. Г. Харитоненко з сином», являв собою нове явище у сфері торгово-економічної діяльності. Успішний та наполегливий, він сприяв розвитку цукробурякового виробництва в Російській імперії, впливав своєю діяльністю на формування і розвиток внутрішнього і зовнішнього ринків цукру.

1. Кулагина Л. М. *Границы России с Ираном* / Л. М. Кулагина, Е. В. Дунаева. – М.: Гуманитарий, 2008. – 184 с.; *История Востока: в 6 т. – Т. 4. – Кн. 1. Восток в новое время (конец XVIII – начало XX вв.)* / под ред. Р. Б. Рыбакова, Л. Б. Алаева. – М.: Восточная литература, Институт Востоковедения РАН, 2004. – 608 с.; *История Востока: в 6 т. – Т. 4. – Кн. 2. Восток в новое время (конец XVIII – начало XX вв.)* / под ред. Р. Б. Рыбакова, Л. Б. Алаева. – М.: Восточная литература, Институт Востоковедения РАН, 2005. – 574 с.

2. Шудрик І. *Династія Харитоненків. Історико-документальне видання* / І. Шудрик, Л. Даниленко. – Суми: Вид-во «Слобожанщина», 2003. – 192 с.

3. Даниленко Л. А. *Підприємницька та доброчинна діяльність Харитоненків: (До 180-річчя від дня народження засновника династії – Івана Герасимовича*

Харитоненка) / Л. А. Даниленко, І. О. Шудрик // *Науково-теоретичні здобутки Слобідської України: філософія, релігія, культура*. – Х., 2000. – С. 176–182.

4. Григорьев Д. Н. *Востребованные временем. Династия Харитоненко* / Д. Н. Григорьев. – Сумы: РИО «АС-Медиа», 2003. – 72 с.

5. *Вестник сахарной промышленности. Еженедельная газета Всероссийского Общества Сахарозаводчиков. 1903. Первое полугодие (№ 1–26), IV год издания.* – К.: Типография Г. К. Лубковского, Б.-Владимирская, д. №49.

6. *Карманный Ежегодник по сахарной промышленности на 1909–1910 г. с приложением технического справочника и карты сахарных заводов Империи / сост. Д. Марголин.* – Год издания IV-й. Издание С. М. Богуславского. – К.: Тип. газ. «Пос. Нов.» Л. В. Хмельовского, Думская пл. № 3. 1909.

7. *Державний архів Сумської області.* – Ф. 235. – Оп. 1. – Спр. 93.

8. *Отчет правления Вероссийского общества сахарозаводчиков обыкновенному общему собранию 23 февраля 1903 года за 1902 год.* – К.: Типография Р. К. Лубковского, 1903.

9. *Шитов Г. В. Персия под властью последних каджаров* / Г. В. Шитов. – Л.: Издательство Академии наук СССР, 1933. – 231 с.

10. *Глухoded В. С. Проблемы экономического развития Ирана* / В. С. Глухoded. – М.: Международные отношения, 1968. – 503 с.

11. *Очерки новой истории Ирана* / под ред. Л. М. Кулагиной. – М.: Наука, 1978. – 204 с.

12. *Зонненитраль-Пискорский А. А. Международные торговые договоры Персии* / А. А. Зонненитраль-Пискорский. – М.: Изд. Московского института востоковедения имени Н. Н. Нариманова при ЦИК СССР, 1931. – 254 с.

О.В. Герасименко

СЕЛЯНСЬКИЙ РУХ В ЛІВОБЕРЕЖНІЙ І СЛОБІДСЬКІЙ УКРАЇНІ В ЧАСИ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

Розкрито особливості, форми і зміст селянського руху в Лівобережній і Слобідській Україні в часи Першої світової війни. Наведено кількісну характеристику селянських виступів. На основі архівних джерел проаналізовано нові форми селянського руху, які виникли у роки війни.

Ключові слова: Перша світова війна, селянський рух, Лівобережна Україна, Слобідська Україна.

In the article author made an attempt to reveal the peculiarities, forms and meaning of the peasant movement in the left-bank and Sloboda Ukraine during the First World War. It shows a numerous characteristic of peasant rebellions. On the base of archive sources, author analyses new forms of the peasant movement, which appeared during the war.

Key words: World War I, the peasant movement, Left-bank Ukraine, Sloboda Ukraine.

Перша світова війна не могла не вплинути на погіршення і без того скрутного становища малоземельного селянства України. Мобілізація запасних, дострокові призови новобранців, дорожнеча товарів і пов'язані з нею різні спекуляції, реквізиції хліба, коней, худоби, наряди на тиллові роботи – все це важким тягарем лягло на плечі селян, викликало нові форми селянського боротьби руху. До того ж в країні, як і до війни, залишалось невирішеним земельне питання. Гостре малоземелля більшості незаможного селянства знову й знову штовхало його на боротьбу саме за землю – основне джерело добробуту й

життєдіяльності. Селяни і далі повставали як проти поміщиків, так і проти своїх односельців – заможних селян, проти реалізації століпінської аграрної реформи. Найпоширенішими формами селянського руху залишалися, як і раніше, традиційні потрави поміщицьких луків і сінокосів, вирубки лісу тощо. Характерним для цього періоду було те, що селяни більше не влаштовували масові погроми поміщицьких маєтків. Разом із тим відбувалися і страйки сільськогосподарських робітників, але їх було значно менше, ніж напередодні та в роки революції 1905–1907 рр.

Серед авторів, які досліджували селянський рух в Лівобережній і Слобідській Україні під час Першої світової війни, можна назвати Ю. Кир'янова [1], А. Анфімова [2], А. Дорохову [3], В. Шевченка [4]. Різниця в поглядах серед згаданих авторів щодо форм і методів селянської боротьби практично немає. Розбіжності можна спостерігати лише у підрахунках, які вони наводять. Це пояснюється тим, що серед істориків-аграрників не існувало і не існує універсальної методики, яку можна було б застосовувати при підрахунках селянських виступів. Історики неодноразово звертались до цієї проблеми на аграрних симпозіумах [5; 6], дискусія продовжувалась і на сторінках наукових журналів [7–11], але й досі, на жаль, питання єдиної методики для підрахунків селянських виступів залишається невирішеним.

За підрахунками Ю. Кир'янова, в Україні з серпня 1914 по лютий 1917 рр. сталося 203 масові селянські виступи. Більшість із них припадає на Правобережжя (125), де існували найбільш гострі протиріччя між поміщиками й селянами. На Лівобережжі виступів було значно менше – 51, і ще менше – на Півдні України – 27 [1, 537]. Зберігаючи тенденцію по регіонах, але дещо інші цифри наводить у своїй роботі А. Дорохова [3, 122]. За її підрахунками, в Україні в роки війни відбулося 349 селянських виступів, зокрема, на Правобережній Україні – 190, на Лівобережжі – 123, на Півдні – 36. Заворушення охопили 612 сіл, а участь у них взяло понад 180 тисяч осіб [3, 122]. На жаль, авторка не розкриває таємниць своїх підрахунків. Це, до речі, помітив свого часу В. Шевченко [4, 64], зробивши припущення, що А. Дорохова застосовувала методику, близьку до тієї, яку запропонував М. Лещенко. Однак А. Дорохова не виокремила із загальної чисельності населення цих 612 сіл (180 тис. осіб), тих, хто дійсно брав участь у виступах, як це робив свого часу М. Лещенко. До того ж, останній підкреслював, що в одному і тому ж населеному пункті може статися декілька окремих виступів і, навпаки, один виступ охоплював іноді кілька населених пунктів. Саме тому статистичні підрахунки А. Дорохової видаються досить завищеними. Більш науково-достовірними видаються підрахунки Ю. Кир'янова. На користь такого висновку свідчать і матеріали опрацьованих нами архівних документів. Вони підтверджують, що кількість масових селянських виступів під час Першої світової війни була відносно невеликою. І це, на нашу думку, пояснюється швидше за все тим, що чоловіки як основна рушійна сила селянського руху перебували на фронті, а їхнє місце посіли жінки. До того ж, більшість дослідників не включали до своїх підрахунків підпали, не зараховуючи їх до масових виступів. Незважаючи на те, що в

зазначений період виступів було не так вже й багато, деякі з них набували значного розмаху й гостроти. Нижче спробуємо зупинитися на характеристичі їх змісту, форм та напрямів.

Ще до оголошення мобілізації в Російській імперії відбулися численні патріотичні маніфестації на підтримку війни. Однак як не намагалася влада прищепити патріотичний дух пролетаріату і селянству їй це мало вдавалося. Робітників і селян насамперед цікавили зміни в країні. Тому не дивно, що на звістку про початок загальної мобілізації селяни відреагували переважно негативно. В офіційних звітах губернаторів про причини виступів на початку війни наголос робився переважно на тому, що всі вони були проявами хуліганства, безпорядків п'яних мобілізованих селян тощо. Так у м. Холми Сосницького повіту Чернігівської губернії в липні 1914 р. мав місце випадок вторгнення запасних в казенну винну лавку, де вони все розгромили і потрошили [12, 7]. Розгроми магазинів, буфетів п'яними мобілізованими селянами відбулися протягом всього періоду війни. В м. Лебедині Харківської губернії в травні 1916 р. новобранці в кількості 400 осіб розгромили булочну і ряд дрібних крамниць. Заворушення новобранців відбулися також в с. Степанівка Харківської губ. (28 січня 1915 р.) [13, 20], в с. Драбове Золотоніського повіту (17 травня 1916 р.), в Прилуках (19 травня 1916 р.), в Кобеляках (9 лютого 1917 р.) Полтавської губ. [14, 131]. Така поведінка мобілізованих, на наш погляд, пояснюється не лише бажанням зняти стрес, нейтралізувати психологічну реакцію страху, відчаю, а у черговий раз продемонструвати владі накопичене роками соціальне невдоволення становищем, що склалося.

Губернатори у своїх повідомленнях, починаючи з 1915 р., дедалі частіше скаржилися про зростаючі антивоєнні та антимоноархічні настрої серед сільського населення, особливо, на їхню думку, цей процес відбувався під впливом листів, які надходили з фронту. У них солдати-селяни писали, що війна їм набридла, вони бажають якнайшвидшого її закінчення і повернення додому, засуджували систему постачання продовольства, амуніції, озброєння, писали про небажання йти в наступ. Так, солдат В. Платніков у листі до свого родича, який мешкав у слободі Кременній Куп'янського повіту Харківської губернії, повідомляв, що «війська, які діють проти противника в Карпатах, відмовляються коритися наказам» [15, 8]. До того ж у своїх листах солдати писали, що коли війна закінчиться і вони повернуться додому, то перше, що зроблять – це відберуть у панів землю. Закликали не коритися місцевій владі, а вимагати від неї землі для пасовищ [16, 3]. Антивоєнну настрою селян сприяли також приїзди з фронту солдатів. Розповіді останніх про їхнє життя в армії справляли на селян велике враження. Це змушені були визнати й самі жандарми. Начальник Харківського губернського жандармського управління (ГЖУ) доповідав у департамент поліції 9 лютого 1916 р., що нижні чини, які «прибувають з війни у відпустку, розпускають серед своїх односельчан невігідні чутки про командний офіцерський склад, що не може не діяти на населення гнітюче. Вказані розмови заподіюють справі війни значну шкоду, незрівнянно більшу, ніж діяльність місцевих революційних організацій» [17, 198]. Антивоєнні та антимоноархічні настрої селянства

проявлялися у різноманітних формах: висловлюваннях проти війни та царя, закликах не йти на війну, у відмові надавати підводи для доставки запасних на залізничні станції тощо. Так, у перші дні мобілізації, 19 липня, селянин слободи Юрченкової Ново-Бурлуцької волості Харківської губернії Д. Білоконь говорив мобілізованим: «Дурні солдати, що йдуть на війну, для чого проливати кров? Нам потрібна земля, а не воювати» [18, 4]. 20 липня 1914 р. в Чернігові селянин с. Яновки К. Гурій, зібравши біля себе на базарній площі селян, закликав їх не коритися царському маніфесту про мобілізацію. Він розповідав селянам, що на війну забирають не багатих, а тільки бідних. «Навіщо йдете на війну?, – говорив селянський агітатор, – хіба не бачите, що вас відправляють вбивати один одного» [19, 70].

Як і до війни, однією з найпоширеніших форм боротьби селян за землю залишалися самовільні випаси худоби на поміщицьких луках і пасовиськах. Майже завжди такі виступи набували масового характеру, оскільки захистити худобу, не дати можливості охороні захопити її можна було тільки спільними діями. На цьому ґрунті часто виникали й збройні сутички. Так, 7 липня 1915 р. поліцейський караульний П. Обовін і об'їждчик М. Ницький Софіївської економії дворянина В. Кочубея, що на кордоні Козелецького повіту Чернігівської губернії і Переяславського повіту Полтавської губернії, застали на землях згаданої економії в дачах с. Нової Басані селянську худобу. Розігнавши хлопчиків-пастухів, Ницький почав заганяти худобу в двір економії. Тим часом попереджені пастушками господарі худоби вже бігли визволяти її. Побачивши натовп селян, Ницький втік, а поліцейський караульний змушений був застосувати зброю, смертельно поранивши селянина А. Бородавку [20, 1]. Подібні випадки траплялися по всіх губерніях Лівобережної України і, як правило, закінчувались каліцтвом або вбивством селян. Однак це не зупиняло останніх, адже худобу потрібно було чимось годувати, а власних випасів у селян майже не було.

Важке і безправне становище селян визнавали і самі чиновники. У серпні 1915 р. начальник Харківського ГЖУ доповідав губернаторові: «Більшість селян, які живуть поблизу Кленовської економії, малоземельні і знаходяться у великій залежності від економії, з ними поводяться надто грубо, з презирством і всілякими засобами намагаються їх утискувати» [21, 28].

Нестача власних пасовищ, кормів для худоби, палива штовхала селян до рішучих дій. Їм нічого не залишалось як самовільно забирати з поміщицьких економій сіно, соломку, дрова. Так, мешканці с. Печище Лебединського повіту Харківської губернії в травні 1915 р. викосили траву на землях місцевої економії. Прибувши в село, поліція заарештувала 9 осіб [22, 1]. 22 лютого 1915 р. в с. Улянівка Сумського повіту Харківської губ. під час розподілу пожертвувань сім'ям нижчих чинів Степанівської економією було виділено 30 возів соломи. Але місцевий селянин С. Почупайло вирішив, що такої кількості буде недостатньо для використання її в господарствах, і переконав дружин солдатів йти до економії та брати соломи стільки, скільки їм потрібно [23, 1]. Після цього, 28 лютого 1915 р., до економії за соломкою прибули 30 жінок. Коли охорона не

допустила їх до неї, туди вирушили інші селяни, які побили сторожа і кожний набрав соломи стільки, скільки міг вивезти [24, 2]. Масові порубки поміщицького лісу мали місце в Чернігівській губернії, зокрема в с. Парфенівка і Луговики Мглинського повіту, Козилівка Новгород-Сіверського повіту [3, 119] та інших.

Непоодинокими були випадки непокори селян духовенству, особливо коли йшлося про землю. В одних селян, особливо серед жінок, злидні і труднощі воєнного часу породжували посилення релігійності, а в інших, навпаки, наступала повна байдужість до церкви. Багато селян втрачали віру в Бога, бачучи приреченість людей на вірну загибель. Розорення села внаслідок війни призвело до того, що в 1915–1916 рр. дуже гостро постало питання про відмову селян сплачувати ругу. В багатьох приходах через це мали місце сутички парафіян зі священниками. Не було жодного єпархіального звіту за 1916 р., в якому б не означувався конфлікт селян з духовенством через такі побори [25, 50].

Невід'ємною складовою селянського руху в роки війни були виступи селян проти впровадження столипінської аграрної реформи. Характерною їх особливістю було те, що вони мали місце головним чином у 1914–1915 рр. Під час війни головний управляючий землеустроєм та землеробством розіслав декілька циркулярних листів (від 22 серпня і 20 листопада 1914 рр. та від 29 квітня 1915 р.), в яких пропонував «призупинити аграрні роботи, які можуть спровокувати супротив серед населення» [1, 540]. В циркулярному листі від 29 квітня 1915 р. зазначалося, що це не відмова у праві на землеустрій, а лише відстрочка здійснення цього права. Циркуляри до певної міри виправдали себе. У 1916 р. на Україні тільки у Харківській губернії стався лише один масовий виступ селян проти столипінської аграрної реформи [1, 540]. Попри подібні кроки з боку уряду, заворушення по селах тривали. Під час війни учасниками цих виступів, як зазначалося вище, були переважно жінки мобілізованих запасних, які рішуче вимагали припинення землевпорядних робіт до того часу, поки не повернуться з війни їхні чоловіки. В х. Пашенковому Валківського повіту Харківської губернії 10 вересня 1915 р. до землеміра К. Бочарнікова прийшло декілька десятків жінок, які спочатку вмовляли його не проводити землемірних робіт і покинути хутір добровільно, а потім, коли побачили, що він ніяк не реагує на вмовляння – побили його [26, 26]. Самовільне захоплення общинниками землі в 1915 р. відбулося в селах Уди, Нижній Сироватці Харківського повіту тієї ж губернії і набуло широкого розголосу серед місцевого населення [26, 6]. Звістка про повстання в Нижній Сироватці дійшла й до фронту, викликавши там демонстративну здачу в полон солдатів із нижньосировотської волості [15, 17].

Не припинялася на селі й страйкова боротьба сільськогосподарських робітників, які працювали в поміщицьких маєтках. Хоч у період війни було трохи збільшено номінальну заробітну плату, однак реально вона не тільки не збільшилась, а навпаки, навіть зменшилась. Тому учасники страйків вимагали підвищити заробітну плату. 15 травня 1916 р. у с. Улянівка Сумського повіту Харківської губернії припинили роботу 300 жінок, які прополювали буряки. Вони вимагали збільшити денну платню з

55 до 70 коп. [3, 119]. Вранці, 17 травня 1916 р. в Юнаківці Сумського повіту на подвір'ї економії зібралось до 300 робітниць – місцевих селянок. Управляючий заявив їм, що він буде платити замість 50 коп. в день по 45 коп., оскільки перевірка проривки буряків легша від самої проривки. Незадоволені зменшенням заробітної плати робітниця відповіли, що на цих умовах вони працювати не будуть. Не домігшись свого, селянки розібрали кілька саженів огорожі в економії, розбили вікна в одному з дворових будинків, і тільки тоді вирушили додому. Дорогою вони обурювалися зменшенням зарплати і зростанням дорожнечі, лайали місцевих крамарів, які підвищили ціни на промислові товари. Порівнявшись з крамницями місцевих заможних селян Мироненка та Лазебного, повибивали у них вікна. Наступного дня було заарештовано 7 селянок – організаторів цього виступу. Дізнавшись про це, близько чотирьох тисяч селян зібралися біля волосного правління, вимагаючи негайного звільнення заарештованих. В с. Юнаківку прибув охтирський справник із 17 стражниками, які намагалися розігнати людей, але селяни зустріли їх градом каміння, примусивши сховатися на подвір'ї волосного правління. Під тиском селян місцеві органи влади змушені були звільнити заарештованих. Однак на цьому заворушення в с. Юнаківці не припинилося. Селяни вирішили розправитися з крамарями-спекулянтами. Залишивши волосну управу, натовп знову попрямував до лавок Мироненка та Лазебного. Загін стражників намагався затримати селян, та вони вдруге змусили його ховатися на подвір'ї волосного правління. Крамниці були повністю розгромлені. Лише отримавши підкріплення, місцеві органи влади придушили виступ. Проте невдоволення серед селян тривало. Тому в повітовий центр прибула рота піхоти і стражники з інших повітів губернії [27, 42]. Цей приклад демонструє поєднання декількох форм селянської боротьби. Спочатку все розпочиналося як сільськогосподарський страйк, а завершилось як виступ проти дорожнечі товарів першої необхідності.

Війна породила й такі нові форми селянського руху, які були спрямовані проти виконання окопних робіт, реквізиції хліба, коней, худоби, теплих речей тощо. Так у с. Ядлівка Козелецького повіту Чернігівської губернії під час реквізиції коней у вересні 1914 р. стався конфлікт між селянами і поліцією, який закінчився арештом декількох селян та їхнім ув'язненням [28, 32]. З часом такі виступи ставали більш масовими. Так, у грудні 1916 р. від реквізиції відмовилися всі села 2-ї дільниці Чернігівського повіту, Березинська, Горбовська, Довжицька волості 3-ї дільниці цього ж повіту і Марчихо-Будинська волость Глухівського повіту [29, 17–19; 30, 32–35]. Наприклад, на долю селянки Н. Молочкової мешканки с. Осьмаків Блистоцької волості Сосницького повіту Чернігівської губернії у лютому 1916 р. випало поставити на потреби армії 60 пудів вівса. Незважаючи на те що селянка була не з бідних, поставляти овес вона категорично відмовилася. Жінка заявила: «Казна оплачує дешево, на ринку ціни значно вищі, тому я до казни овес продавати не повезу бо це не вигідно» [30, 144]. В січні 1917 р. у Чернігівській губернії із 12 повітів від поставок за розверсткою відмовились два [14, 118]. Примусове вилучення запасів хліба викликало впертий опір селян. Мотивами для таких дій був не тільки протест проти низьких заготівельних цін та

насиленої реквізиції, але й поширена серед них думка, ніби хліб відправлять не на фронт, а робітникам оборонних заводів, які, на їхню думку, ухилялись від мобілізації, а також земському начальнику, який потім перепродає його скупникам [31, 138]. Були випадки, коли сільські громади під час поставок зерна перевищували заплановані норми. Наприклад, при нормі 302 пуди гречки в с. Стригове Мглинського повіту Чернігівської губернії зібрано на потреби армії 481 пуд, а в с. Карпове із запланованих 268 пудів гречки зібрано відповідно – 377 пудів [30, 157]. Подібні випадки перевищення селянами норм поставок зернових культур на потреби армії були непоодинокі. Така активність селян, на нашу думку, пояснюється розумінням ними тієї ситуації, в якій перебувала країна під час війни, бажанням допомогти армії.

Напружене становище на селі посилювалося ще й у зв'язку з тим, що органи місцевої влади свавільно встановлювали порядок і розміри видачі допомоги сім'ям селян, призваних в армію. Ця допомога була мізерною, не перевищувала 5, а іноді й 3 крб. Гроші видавалися нерегулярно, мали місце зловживання. Це змушені були визнати й жандармські чини. Так, 12 листопада 1915 р. начальник Харківського ГЖУ писав губернатору, що серед селян Шебелинської волості Зміївського повіту виникло невдоволення місцевою владою – волосним старшиною, писарем і земським начальником. Причиною були зловживання з боку старшини і писаря при видачі казенних пайків солдаткам. Земський начальник брав хабарі і на жодні скарги не реагував [17, 204].

Гострі соціальні конфлікти виникали при виконанні оборонних робіт, до яких залучалося сільське населення Полтавської та Чернігівської губерній. Водночас на поміщицькі господарства військово-окопна повинність не поширювалася, і це, безумовно, викликало різкі протести селян. У Полтавській губернії серед селян можна було почути неприховане обурення нерівномірним виконанням окремими господарями таких натуральних повинностей, як підводна, шляхова, окопна тощо [14, 118]. Селяни протестували проти них і часто не виходили на оборонні роботи. Все частіше вони вимагали, щоб старости складали постанови – «приговори» про припинення окопних робіт. Навесні 1916 р. такі постанови були складені в с. Новаки Лубенського повіту Полтавської губернії та в ряді інших сіл [14, 201]. Бідніша частина селянства справедливо вважала, що, оскільки заможні селяни мають значно більше коней і підвід, вони й повинні переважно виконувати тилові роботи. Останні ж виступали за те, що б призначати на ці роботи «по порядку і по черзі». У зв'язку з цим мали місце сутички між заможним і біднішим селянством в с. Огіровка і Білоцерківка Хорольського повіту Полтавської губернії [32, 6].

12 квітня 1915 р. ДПМВС надіслав губернаторам і градоначальникам лист з приводу погіршення продовольчого становища та масових виступів населення у зв'язку з цим. У ньому йшлося про те, що викликані війною труднощі доставки залізницею масових вантажів спричинили в багатьох місцевостях імперії скорочення ринкових запасів хліба, м'яса та інших продуктів, а також предметів першої необхідності. Цим скористалися спекулянти, які почали штучно підвищувати і без того високі ціни на вказані

товари [33, 4]. Виступи на ґрунті дефіциту і дорожнечі предметів першої необхідності відбувалися як у формі страйків і демонстрацій (які були спрямовані проти адміністрації підприємств і місцевої влади), так і у формі зіткнень населення з торгівцями, власниками магазинів, складів тощо. Уряд виявився неспроможним ефективно боротися зі спекуляцією, що викликало невдоволення серед селян і робітників, яке проявлялось у відкритих виступах. Відбувалися вони здебільшого в містах і містечках у базарні дні. Так, 16 травня 1916 р. о 8-й годині ранку в м. Суми Харківської губернії на базарній площі було розгромлено лавку Кулешова. Купця звинуватили в тому, що він приховував продукти і продавав їх тільки знайомим. Жінки-солдатки вранці побачили, як з його лавки вийшла жінка, яка несла цукор і теж попрямували до магазину, але їм в продажі цього товару було відмовлено. Тоді жінки, вказуючи продавцеві, що «покупцям в шляпках продають, а нам немає», напали на нього і завдали численних побиттів. Дісталось й дамі з цукром, який у неї вихопили й розсипали по землі. Дії солдаток підтримали ще близько 2 тис. осіб, переважно жінки і підлітки. Виступ тривав кілька годин. Однак при появі поліції із натовпу почулися вигуки: «Бий поліцію!», – і цієї ж миті в неї полетіло каміння. Під час сутички було поранено у голову помічника сумського справника А. Широкого і редактора місцевої газети «Сумской Вестник» І. Ільченка. Збитки, завдані купцеві, становили 50 тис. крб. [34, 36].

Щоб розрядити ситуацію, міською думою було встановлено таксу на ціни товарів першої необхідності. Однак часто вона стосувалась тільки продовольчих товарів, обминаючи промислові. До того ж купці здебільшого ігнорували її, ведучи і далі торгівлю за доволньо встановленими цінами. Поліція, яка мала стежити за виконанням рішень думи, байдуже спостерігала за такими порушеннями. Це викликало гостре невдоволення у бідноті і часто було причиною відкритих виступів. Так, у Старобільському повіті Харківської губернії 30 травня 1916 р. на ринку була заарештована селянка, яка намагалася продати десяток яєць не за встановленими цінами. Арешт її викликав обурення серед селян, які, вказуючи на повну відсутність такси для промислових товарів в магазинах, говорили: «Пани дозволяють купцям нас грабувати, а в той же час примушують нас торгувати за таксою». На ринку зібралось понад тисячу осіб, переважно селянок, які почали громити магазини купців. Для придушення виступу прибув військовий наряд, який заарештував 18 найактивніших його учасниць [14, 132]. Подібні виступи мали місце також у містах Градицьк Полтавської губернії, Охтирка і Богодухів Харківської губернії, селах Котельова Охтирського повіту, Сватова Лучка Куп'янського повіту Харківської губернії тощо [3, 121].

Таким чином, виступи селян із приводу дорожнечі предметів першої необхідності, які супроводжувалися в більшості випадків погромами магазинів та лавок, являли собою своєрідну стихійну форму соціального протесту, викликану обуренням народу продовольчою кризою та усвідомленням неможливості її подолати. Такі виступи частіше за все перетворювалися на акти помсти безпосереднім винуватцям цього стану – торгівцям та купцям, ніж були спробою покращити умови власного існування.

І це було найяскравішим підтвердженням стихійності й локальності селянського руху загалом, позбавленого певної політичної мети й спроб змінити установлені порядки. Виступи виникали на суто економічному ґрунті, з часом відображаючи лише певні зміни в соціальній психології та свідомості мас в роки війни.

Отже, як засвідчує аналіз відповідних джерел та літератури, селянський рух на Лівобережній та Слобідській Україні у роки Першої світової війни різнився від попередніх періодів, по-перше, значним послабленням, по-друге, появою нових форм, породжених війною; по-третє, активною участю в ньому жінок.

1. Кирьянов Ю. П. Крестьянское движение на Украине в годы первой мировой войны (До Февральской революции 1917 г.) / Ю. П. Кирьянов // Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы 1960 г. – К. : АН УССР, 1962. – С. 534–546.
2. Анфимов А. М. Российская деревня в годы первой мировой войны (1914–февраль 1917 гг.) / А. М. Анфимов. – М. : Изд-во социально-экономической литературы, 1962. – 384 с.
3. Дорохова А. П. Селянський рух на Україні в роки першої світової війни / А. П. Дорохова // Український історичний журнал. – 1978. – № 8. – С. 117–124.
4. Шевченко В. М. До питання про кількісну характеристику селянського руху в Україні періоду Першої світової війни (1914–лютий 1917) / В. М. Шевченко // Перша світова війна і слов'янські народи: матеріали міжнародної наукової конференції. 14–15 травня 1998 р. – К. : НПУ ім. Драгоманова, 1998. – С. 61–66.
5. Лещенко Н. Н. Методика статистического изучения размаха и форм крестьянского движения XIX в. / Н. Н. Лещенко // Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы 1960 г. – К., 1962. – С. 53–64.
6. Литвак Б. Г. Движение помещичьих крестьян в великорусских губерниях в 1855–1863 гг. / Б. Г. Литвак // Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы, 1964. – Кишинев, 1966. – С. 558–571.
7. Литвак Б. Г. Опыт статистического изучения крестьянского движения в России XIX в. / Б. Г. Литвак. – М. : «Наука», 1967. – 127 с.
8. Пойда Д. П. Про методику вивчення селянського руху періоду домонополістичного капіталізму / Д. П. Пойда // Український історичний журнал. – 1966. – № 5. – С. 25–31.
9. Мулявічус Л. П. Про методи та методику вивчення селянських рухів / Л. П. Мулявічус // Український історичний журнал. – 1971. – № 1. – С. 23–32.
10. Анфимов А. М. О методике учёта крестьянских выступлений и количества участников в них / А. М. Анфимов // В кн. : Социально-экономическое развитие России: сб. статей к 100-летию со дня рождения Н. М. Дружинина. – М. : «Наука», 1986. – С. 131–144.
11. Герасименко О. В. Методичні аспекти вивчення селянського руху другої половини XIX – початку XX століття у науковій спадщині М. Н. Лещенка / О. В. Герасименко // Український селянин : Праці Науководослідного інституту селянства / Інститут історії України НАН України. – Черкаси, 2001. – Вип. 3. – С. 52–55.
12. Державний архів Російської Федерації у м. Москва (далі ДАРФ). – Ф. 102. – Д. – 4. – 1916. – Оп. 123. – Спр. 108. – Ч. 85.
13. Державний архів Харківської області (далі ДАХО). – Ф. 3. – Оп. 287. – Спр. 5013.
14. Михайлюк О. Г. Більшовики України в боротьбі за селянство (1905 – лютий 1917 рр.) / О. Г. Михайлюк. – Львів : Вид-во Львівського ун-ту, 1967. – 141 с.
15. Волнения в Харьковской губернии в годы империалистической войны // Красный архив. – 1936. –

№3 (76). – С. 3–23.

16. ДАРФ. – Ф. 102. – Д–4. – 1916. – Оп. 125. – Спр. 85. – Ч. 1.

17. Сидорчук М. Т. *Більшовики України в період першої світової війни і лютневої революції (1914–лютий 1917)* / М. Т. Сидорчук. – Львів: Вид-во Львівського ун-ту, 1966. – 269 с.

18. Центральний державний історичний архів України у м. Києві (далі ЦДАК України). – Ф. 336. – Оп. 1. – Спр. 4101.

19. Кошик А. К. *Рабочее движение на Украине в годы первой мировой войны и Февральской революции* / А. К. Кошик. – К.: Изд-во КГУ, 1965. – 325 с.

20. ДАРФ. – Ф. 102. – Д–4. – 1915. – Оп. 124. – Спр. 85. – Ч. 1.

21. ДАХО. – Ф. 3. – Оп. 287. – Спр. 5301.

22. ДАХО. – Ф. 3. – Оп. 287. – Спр. 5246.

23. ДАХО. – Ф. 3. – Оп. 287. – Спр. 5067.

24. ДАХО. – Ф. 3. – Оп. 287. – Спр. 5085.

25. Емельяк Л. И. *Крестьяне и церковь накануне Октября* / Л. И. Емельяк. – Л.: Изд-во «Наука» Ленинградское отделение, 1976. – 182 с.

26. ДАРФ. – Ф. 102. – Д–4. – 1915. – Оп. 124. – Спр. 83. – Ч. 1.

27. ЦДАК України. – Ф. 336. – Оп. 2. – Спр. 193.

28. ЦДАК України. – Ф. 1439. – Оп. 1. – Спр. 1596.

29. Державний архів Чернігівської області (далі ДАЧО). – Ф. 147. – Оп. 1. – Спр. 2577.

30. ДАЧО. – Ф. 147. – Оп. 1. – Спр. 2579.

31. Поршинева О. С. *Менталитет и социальное поведение рабочих, крестьян и солдат России в период первой мировой войны (1914 – март 1918 г.)* / О. С. Поршинева. – Екатеринбург: УрОРАН, 2000. – 415 с.

32. ЦДАК України. – Ф. 1439. – Оп. 1. – Спр. 1495.

33. Кирьянов Ю. И. *Массовые выступления на почве дороговизны в России (1914 – февраль 1917 г.)* / Ю. И. Кирьянов // *Отечественная история*. – 1993. – № 3. – С. 3–18.

34. ЦДАК України. – Ф. 336. – Оп. 2. – Спр. 193.

Г.М. Голиш

ЛЕНІНСЬКО-БІЛЬШОВИЦЬКА КОНЦЕПЦІЯ СОЦІАЛІСТИЧНОЇ МОДЕРНІЗАЦІЇ СЕЛА

Проаналізовано основні положення ленінсько-більшовицької концепції соціалістичної модернізації села. Простежено динаміку стратегії й тактики партії більшовиків у аграрному питанні. Схарактеризовано ленінський кооперативний план. Доведено, що вказана концепція соціалістичних перетворень стала суперечливим поєднанням утопічних та реалістичних ідей. Зроблено висновок про негативні наслідки її реалізації для радянського села.

Ключові слова: селянство, аграрна сфера, ленінізм, більшовизм, соціалістична модернізація, кооперація, колгосп.

On the basis of primary sources, the article analyzes the key principles of Lenin-Bolshevik concept of the village socialist modernization. It traces the dynamics of Bolsheviks' strategy and tactics in the agrarian question. It characterizes Lenin cooperative plan. In the article it is substantiated that the above-mentioned concept became a contradictory unity of utopian and realist ideas. The conclusion is made about the negative consequences of its implementation for the Soviet village.

Key words: rural people (peasantry), agrarian sphere, Leninism, Bolshevism, socialist modernization, cooperation, collective farm.

У теоретичній спадщині вождя більшовицької партії В. Леніна чільне місце належить виробленню

та обґрунтуванню концепції соціалістичної реконструкції села. Спираючися на постулати основоположників марксизму, він запропонував шляхи модернізації аграрної сфери соціуму, яка в кінцевому рахунку мала призвести до панування комуністичних ідей на селі. Ленінська програма стала суперечливим поєднанням утопічних та реалістичних ідей, а її реалізація вилася в понад 70-річний соціальний експеримент на селі, що супроводжувався небаченими досі в історії катаклізмами й трагедіями.

Окреслений тематичний напрям, з огляду на його методологічну та ідеологічну вираженість, дістав своє певне висвітлення насамперед у радянській історіографії. Зокрема, основи аграрних програм більшовицької партії усебічно розкрив С. Трапезников [1; 2]. До окремих аспектів проблеми зверталися також дослідники С. Ігнатів [3], В. Селунська [4] та ін. Зі зрозумілих причин радянські вчені виступали з апологічних і глорифікаторських позицій, що завадило об'єктивності дослідження. Фрагментарно до цієї теми зверталися й сучасні дослідники, зокрема Є. Григор'єва [5]. Загалом же ця досить актуальна проблема потребує свого розлогішого вивчення й переосмислення на основі сучасних методологій.

З огляду на зазначене, мета запропонованої розвідки полягає у тому, щоб на основі текстового аналізу ленінських праць та окремих документів більшовицької партії розкрити основні положення ленінсько-більшовицької концепції соціалістичної модернізації села в тягlostі її розробки від 1902 до 1924 рр.

Лідер більшовиків В. Ульянов (Ленін) позиціонував себе насамперед як вождь пролетаріату, а тому загалом з певним презирством ставився до селянства, уважаючи його реакційним. Він скептично оцінював революційні потенції цього класу, стверджував, що світ селянина вміщається «між гумном і хлівом» і що «селянин пуповиною приріс до купи гною» (5, 71–72). Проте в країні аграрній, де понад 74% населення називало сільське господарство своїм основним заняттям, ігнорувати багатомільйонне селянство в планах і в політиці більшовиків було аж занадто нелогічним. Цим і пояснюється досить пильна увага більшовицького вождя й очолюваної ним партії до аграрних проблем.

Як відомо, перша аграрна програма РСДРП, прийнята на II з'їзді в 1903 р. мала поміркований характер і передбачала лише повернення «відрізків», відміну викупних і оброчних платежів, зниження орендної плати, конфіскацію церковних, монастирських та удільних земель тощо [6, 64–65]. Проте вже тоді В. Ленін виступав і за беззастережну й повну конфіскацію поміщицьких земель, розглядаючи її як головний пункт ліквідації феодально-кріпосницьких пережитків на селі. Делегати Першої конференції РСДРП, що проходила в Таммерфорсі (грудень 1905 р.), зваживши на перші успіхи та завоювання російської революції, вражаючий розмах селянського руху, ухвалили ленінську резолюцію, що передбачала усунення з аграрної програми вже реалізованих пунктів («відрізки», викупні платежі) і натомість прийняття вимоги про негайну конфіскацію всіх приватних, насамперед й поміщицьких земель [6, 100]. Утім, більшовицький вождь, як вірний послідовник марксизму, розглядав цей радикальний захід лише як перший етап аграрних перетворень,